

AMARTYA SEN

A relatív szegény¹

1. Bevezetés

Amikor 1941. január 6-án, még a második világháború ágyúdörgéseinek hangjai közepette Rooseveltnél elnök bejelentette, hogy „az eljövendőben... olyan világot fogunk építeni, amely négy alapvető szabadságjogon fog nyugodni”, és ezekbe a jogokba belefoglaltatott a „szabadság a szükség szorításától” is, tulajdonképpen azt hozta szóba, ami rövid időn belül a háború utáni időszak egyik legtöbbször vitatott témája lett. Bár a szegénység világméretű megszüntetéséről sok szó esett különböző nemzetközi fórumokon, ám a lehetőség mégiscsak a gazdagabb országokban merülhetett fel komolyabban. Ezekben az országokban a világháború harcait a szegénység elleni küzdelem követte, és a politikai csatározások egyik fontos területe lett a szegénység megszüntetésének lehetősége.

A gazdagabb országokban azonban meglehetősen nagy a bizonytalanság és a zűrzavar a szegénység meghatározásával kapcsolatban, bizonyos kérdések újra és újra felmerülnek. Az „abszolút” vagy a „relatív” szegénységre kell-e összpontosítani az erőket? A szegénységet úgy kell-e meghatározni, hogy húzunk egy egyértelmű vonalat, amely alatt az emberek – bizonyos értelemben – „abszolút módon elszegényedtek”, vagy egy olyan szintet kell meghatározni, amely „abban az országban általános” életszínvonalra vonatkozik? Ezek a kérdések – ahogyan ebben az írásban is megfogalmazódik majd – nem szólnak eléggé világosan a valódi problémákról. Úgy tűnik azonban, hogy mindezen problémák ellenére kialakult egy konszenzus a gazdag országokban arra vonatkozólag, hogy a szegénység „relatív” szemléletét részesítik előnyben. Wilfred Beckerman és Stephen Clark így írnak erről egy nemrég megjelent, fontos tanulmányukban, amely a brit szegénység és a társadalombiztosítás helyzetét elemzi az 1961 utáni időszakban: „A szegénységet a »relatív« szegénység fogalmaival írtuk le, amely a fejlett országokban általánosan elfogadott koncepció lett.”

Valóban sok érv szól a „relatív” megközelítés mellett. Különösen akkor, ha a leegyszerűsítő abszolút elmélettel szembeállítva vizsgáljuk a relatív szemléletet, amely teljesen új megközelítést jelentett a szegénységelméletek sorában. Mindezek ellenére én amellet érvelek, hogy végső soron a szegénységet egy priméren abszolút jelenségnek kell tekinteni, és az abszolút

¹ Az Oxford Economic Papers-ben megjelent írás rövidített fordítása (1983., 153–169. o.).

szint meghatározását a régebbi, hagyományos módszerektől teljesen eltérő módon kell elvégezni. Ennél is fontosabb azonban, hogy az abszolút és relatív jelenségek közötti különbség sokszor elmosódik és – az alábbiakban ezt a nézetemet fogom kifejteni – a nehézségek gyökerénél az a sokkal általánosabbnak tekinthető kérdés rejlik, hogy vajon megállapítható-e egy abszolút életszínvonal? Részletesebben: azt állítom, hogy az abszolút depriváció az egyén képességei (capabilities) tekintetében értelmezett relatív deprivációjára vonatkozik a javak, jövedelmek és források fogalomrendszerében.

Ez lesz tehát a fő témám, de mielőtt az általános kérdésekre rátérek, egyértelművé szeretném tenni, hogy hiszek a szegénység szűken értelmezett relatív megközelítésének fontosságában, vallom, hogy ez a szemléletváltás igen értékes volt a maga helyén, a szegénységről folyó vitákban. A háború utáni évek során egy túlságosan is korai optimizmus volt érzékelhető a gazdag országokban a szegénység visszaszorításával kapcsolatban. Ez az optimizmus azon alapult, hogy az élelmiszer és egyéb szükségletek alapján számított létminimumértékeket úgy határozták meg, hogy azokat a módszereket használták, amelyeket vagy Seebom Rowntree a maga híres, 1899-es és 1936-os yorki szegénységvizsgálatában dolgozott ki, vagy pedig azokat, amelyeket Charles Booth a londoni szegénységvizsgálatában használt, a tizenkilencedik században. A háború utáni becsült adatok, amelyek a fenti sztenderdeket használták viszonyítási alapként, valóban nagyon kedvező képet mutattak. Úgy tűnt, hogy a dolgok jelentősen javultak az utóbbi években. Valóban, ha a jó öreg sztenderdeket vesszük szemügyre, a kép bizonyosan sokkal kedvezőbb, mint a sötét, háború előtti idők képe. Például az 1951-es, harmadik yorki felvétel, amely Rowntree korábbi kutatásait követte, azt mutatta, hogy ha ugyanazokat a sztenderdeket alkalmazzák, a szegénynek számító, munkásosztályhoz tartozó népesség aránya a korábbi – 1936-os – felvétellel 31 százalékos arányához képest 3 százalékra csökkent. Ennek a nagyarányú változásnak részben az általános gazdasági növekedés és a magas foglalkoztatási arány volt az oka, de az 1942-es Beveridge-jelentést követő, különféle jóléti programok – mint a családi pótlék, az általános biztosítás, a nemzeti segélyprogramok és az országos egészségügyi szolgáltatás – törvénybe iktatása is fontos szerepet játszottak a javulásban. A megváltozott helyzet – a néhány statisztikai probléma ellenére – valóban jelentős volt, de csekély alapot nyújtott ahhoz, hogy ki lehessen jelenteni: a szegénység elleni csatát megnyertük. Bár a munkáspárti kormány az 1950-es választási kampány során megkockáztatta azt a súlyos állítást, hogy a „szükség eltűnt”, továbbá, hogy a kormány „biztosította a teljes foglalkoztatást és a létszükségleti cikkek igazságos elosztását”, a kormánynak azonban valójában kevés oka lehetett a büszkélkedésre, ami a szegénység megszüntetését illetve az akkori Nagy-Britanniában. Nagyon sokan éltek nyomorban és nyilvánvalóan megfosztottan az őket abban a társadalomban körülvevő javaktól, olyan javaktól, amelyekről úgy vélték (mint később igazolom, jogosan), hogy ezek az élethez szükséges javak. A szegénység elleni csata még igencsak messze volt attól, hogy nyeresre álljon.

Ebben az összefüggésben érdekes, hogy a szakirodalomban hangsúlyvált-

tás történt. A szegénység abszolutista felfogását egyre inkább felváltotta a relativista felfogás. Ennek azonnali hatása az lett, hogy napvilágra hozta a letagadhatatlan tényt, hogy a szegénység megszüntetéséről szónokló, önelégült állítások csak a nem megfelelő abszolút standard fényében igazak. De ahelyett, hogy a régi abszolút sztenderdek érvényességét támadták volna a vitákban, a vizsgálat teljesen a relativista irányba fordult, és ez hosszú időn keresztül nem változott. A relativista megközelítés új, friss nézőpontot jelentett. Peter Townsend (1962) az általa ortodoxnak vagy hagyományos létminimumnak nevezett mértéket használta, amely a Nemzeti Segélyalap által meghatározott jövedelmi szintnél 40 százalékkal magasabb jövedelmet jelentett (plusz lakhatási költségek), és ezzel a módszerrel kimutatta, hogy minden hét brit közül egy szegénynek számított 1960-ban. Felmerültek más fontos kérdések is, pl. Dorothy Wedderburn (1962) vetett fel ilyeneket, és ezeket részletesebb és átfogóbb felmérések követték, melyek kapcsán a szegénység elleni csata igencsak kétesélyesnek tűnt. Bár én megkérdőjelezem a szemléletváltás alapjául szolgáló elméletet, természetesen nem vitatom a relativista megközelítés fontosságát, részben azért, mert feltette azt a fontos kérdést, hogy miként lehet meghatározni a szegénységi küszöböt, másrészt azért, mert segítségével lehetett megkérdőjelezni a régi abszolutista iskola módszerein alapuló, túl korai győzelmi kijelentéseket.

2. Relativizmus – mindenekfelett?

Peter Townsend, aki – más szerzőkhöz, pl. Gary Runcimanhoz hasonlóan – úttörő módon és messzemenően hozzájárult a relativista szegénységelmélet elterjesztéséhez, így ír:

„...a legjobb megközelítésnek az tűnne, ha a javakkal való ellátottságot a reáljövedelmek átlagos emelkedéséhez (vagy csökkenéséhez) viszonyítanánk...”

Ez az utolsó megjegyzés nyilvánvalóan ad hoc jellegű. Az általánosabb érvelés azonban meglehetősen hatásos. Először is a szükségletek abszolút szintje nem ugyanaz a dolog, mint a szint időbeli állandósága. A relativista megközelítés a deprivációt úgy tekinti, hogy egy-egy személy vagy egy háztartás az adott társadalomban a szokásos mértéknél kevesebbet tudott elérni, mint a többi, de ezt a viszonylagosságot nem szabad összekeverni az időbeli változással. Így tehát az a tény, hogy „az életségűk nincsenek pontosan rögzítve”, sem itt, sem ott nem állja meg a helyét, erősen megnehezíti az abszolutisták, illetve a relativisták vetélkedő állításának összehasonlítását. Még az abszolutista megközelítésben is érvényes, hogy a szegénységi küszöb függ néhány változótól, és nincs a priori oka, hogy ezek a változók ne változnának az idő előrehaladtával.

A második probléma talán bonyolultabb. Különbség van ugyanis aközött, hogy valakinek viszonylag kevesebb jutott, mint másoknak, illetve aközött, hogy valakinek abszolút kevesebb jutott a javakból, mert mások mögé került a társadalmi rangsorban. Ezt az alapvető megkülönböztetést, amelyről azt gondolom, hogy meglehetősen központi jelentőségű ebben a vitában, meg-

világíthatjuk az egymástól függések egy másik fajtájával – amelyeket Fred Harsch (1976) tárgyalt az ún. „helyzeti javak” (positional goods) elemzése során. Valakinek az a helyzete, hogy egy kellemes, nem zsúfolt tengerparti strandot élvezzen, függhet egyszerűen attól, hogy birtokában van bizonyos információknak, nevezetesen annak, hogy egyszerűen ismer ilyen, nem túlsúfolt helyet, míg másoknak nincs ilyen információja. Így az abszolút előny, amelyre szert tesz – tehát, hogy egy kellemesen üres parton strandolhat –, relatív helyzetének függvénye, hiszen olyan ismeret birtokában van, amely másoknak nincs meg. Az lehetséges, hogy valaki erőfeszítéseket tesz a szükséges információk megszerzésére, de ez nem azért történik, mert viszonylag jobb vagy azonos helyzetbe akar valaki kerülni a többiekhez képest, hanem mert abszolút jól akarja magát érezni és ehhez az kell, hogy másoktól eltérő információi legyenek a tengerpartokkal kapcsolatban. Így tehát valakinek az abszolút előnye – nem csupán a relatív sikere – függhet a más helyeken megszerzett relatív pozíciójától. Amikor az abszolutista vs. relativista megközelítést vizsgáljuk, fontos világossá tennünk, hogy milyen mezőről (space) beszélünk. Ha a szükségleteket, javakat stb. összekeverjük, ez nem fog segíteni abban, hogy megértsük a különböző megközelítéseket. Ezért szükséges olyan kutatási tervet készítenünk, amely közelebbről megvizsgálja a különböző mezők közötti kapcsolatokat.

Mielőtt erre rátérünk, nézzük meg más megközelítésben is a relativista szemléletet – ezt Fiegehen, Lansley és Smith alapvetően fontos munkája alapján fogom megtenni, melynek témája „A szegénység és haladás Britanniában 1953 és 1973 között” volt. Ők így érvelnek:

„... A szegénység kérdése iránti megnövekedett érdeklődés nagymértékben abból a felismerésből származik, hogy a társadalomnak kötelessége segíteni a viszonylagosan rosszabb helyzetben lévőket.”

A fenti, keményen relativista megközelítés egyik következménye, hogy a szegénységet nem lehet – egyszerűen nem lehetséges – felszámolni, és egy szegénységellenes program soha nem lehet teljesen sikeres. Mint Fiegehen, Lansley és Smith megjegyzi, mindig is lesznek a társadalomban olyan emberek, mindig is lesz a társadalomnak egy olyan szelete, akik relatív értelemben rosszabb helyzetben lesznek, mint mások. Ezt a jellemző vonást meg lehet változtatni, ha másképp értelmezzük a relatív megközelítést, pl. úgy, hogy megadjuk az átlagjövedelem 60 százaléka alatt élők számát (így ez a szám akár zéró is lehet). De továbbra is nehéz lesz megítélni – ha akármelyik tisztán relatív szemlélet alapján állunk –, hogy mennyire sikeres egy szegénységellenes program, és így felállítani valamilyen sorrendet az eltérő stratégiák értékei szerint, mivel a mindenki számára nyereséget jelentő gyarapodást értelemszerűen le kell számítolni. További problémát jelenthet ennél a módszernél, hogy egy esetleges gyors gazdasági hanyatlás, krízis esetében, amikor a recesszió vagy a depresszió miatt sok ember kerülhet nehéz helyzetbe, a módszer nem jeleníti meg szükségszerűen a jelentősen megnövekedett szegénységet, hiszen a relatív kép nem változik. Nyilvánvaló, hogy abban a folyamatban, amelynek során Charles Booth vagy Seebohm Rowntree ódivatú szegénységkoncepcióját megpróbáltuk finomítani, a szegénység egy igen lényeges jellemzőjét kihagytuk az elemzésekből, és ezt az „egyenlőt-

lenség mint olyan” nem teljesen tisztázott fogalmával próbáltuk meg helyettesíteni.

Néhány szerző a szegénységet az egyenlőtlenséggel azonosnak tekinti. Az amerikai szociológusok, Miller és Roby az alábbi álláspontot képviselik:

„Ha a szegénység kérdését a rétegződéelméletek fogalmával próbáljuk meg leírni, eljutunk az egyenlőtlenséghez. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy elmozduljunk a létminimum-számítások kényszerétől, amely többnyire csupán valamilyen áltudományos akkurátusságot jelentett. Ehelyett azt nézzük meg, hogy mi a természete és mekkora a mértéke annak a különbségnek, amely az alsó 20 vagy 10 százalék és a társadalom többi része között fennáll.”

Másutt (Sen 1981) már megkíséreltem amellet érvelni, hogy a fenti nézőpont alapjai meglehetősen zavarosak. Az általános gazdasági fellendülés hirtelen csökkenésének – amely széles körű éhezést és egyéb nehézségeket hozna magával – bármilyen szegénységelmélet szerint azt kell jelentenie, hogy a szegénység nő ebben a helyzetben. De a fenti szegénység-megközelítés – tehát, hogy ez „egyenlőtlenségi kérdés” – alapján könnyedén megeshet, hogy ezt a növekedést nem veszik észre a kutatók, hiszen ha a relatív megoszlások változatlanok, nincs változás „alsó 20 vagy 10 százalék és a társadalom többi része közötti különbség” tekintetében. Az éhezés megjelenését például, mint a szegénység biztos jelét, aligha lehet valamilyen „áltudományos pontosság” számlájára írni.

Igaz, lehet azzal érvelni, hogy ilyen nagymértékű, hirtelen gazdasági hanyatlás kevésbé valószínű a gazdag országokban, tehát akár el is felejthetjük ezt a lehetőséget. De ez az empirikus tapasztalat egyáltalán nem befolyásolhatja, hogy megfelelő tudományos pontossággal alkossuk meg elméleteinket a szegénységről, nem tehetjük meg, hogy ne foglalkozzunk a számtalan körülmény egymásra hatásával. Továbbá egyáltalán nem bizonyos, hogy ilyesfajta hanyatlás nem történhet meg a gazdag országokban. Egy jó mérőeszköznek képesnek kellett volna lennie arra, hogy megadja, mit jelentett a szegénység növekedése az 1944–45-ös holland „téli éhínség” során, amikor nagyon sok ember a szó szoros értelmében éhezett.² És nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy ha folytatódik Mrs. Thatcher „karcsúbb és fittebb brit gazdaságért” jelszó alatti politikája, akkor alighanem ugyancsak összeomlás következett volna be. Ezen mérési módszerek legtöbbször magától értetődőnek tartja az állandó gazdasági növekedést, figyelmen kívül hagyva az ellenkező előjelű gazdasági folyamatok lehetőségét. Ez a szemlélet egyértelműen elárulja a mérési módszerek megjelenésének idejét, a felhőtlen hatvanas éveket, amikor még úgy tűnt, hogy az egyetlen lehetséges irány az előre.

² Ez az éhínség valóban a holland társadalom széles rétegeit érintette, így a relatív depriváció meglehetősen használhatatlan fogalom volt.

3. A politikai definíció

Bár a szegénység teljesen relativizált szemlélete könnyen elvethető, hiszen ez az elmélet a szegénységről csupán mint „egyenlőtlenségi kérdésről” beszél, lehetséges elfogadnunk egy elsődlegesen relativizált elképzelést, amellyel elkerülhetjük az előző buktatóit. A létminimum, amelynek használata a legelterjedtebb volt az utóbbi évek brit szegénységkutatásaiban, egy olyan érték, amelyet az Official Supplementary Benefit, azaz a hivatalos segélyre jogosító küszöbérték alapján adnak meg. Ezt a jövedelemskálát rendszeresen ellenőrzik, a brit jövedelemváltozások átlagát figyelemmel kísérve. Tulajdonképpen a skála felfelé gyorsabban változik, mint az átlagos jövedelememelkedés, ezért a létminimum értéke gyakorlatilag megkétszereződött 1948 júliusa és 1975 novembere között. Ezt a létminimumértéket használva – a megélhetési költségek havi változásait figyelembe véve és ezzel kiigazítva – Beckermann és Clark (1982) úgy vélte, hogy a szegénységben élő emberek száma Nagy-Britanniában 59 százalékkal emelkedett 1961–63 és 1974–76 között (i. m. p. 3.). Ez a növekedés nem tulajdonítható teljes mértékben a szegénységi küszöb értékében tapasztalható emelkedésnek, egy másik fontos befolyásoló tényező a demográfiai változásoké: a brit populációban ugyanis erőteljesen megnövekedett a nyugdíjasok száma, de a szegénységi küszöb értékének emelése bizonyosan alapvetően fontos meghatározó tényezője a mért változásoknak.³

A Supplementary Benefit-skála mint a létminimumérték alkalmazásának jelen gyakorlata egyéb problémákat is felvet. Nem utolsósorban ide tartozik az a különös jelenség, hogy miközben az állam a Supplementary Benefit-skála értékeinek emelésével próbál meg kezdeni valamit a szegénységgel és az alacsony jövedelemmel, ez éppen azzal az ellentétes hatással jár, hogy ha ezzel a módszerrel mérik, a szegénység inkább növekedni, mint csökkenni fog. Ezen álláspont alapján (elfogadva a fenti nézőpontot) nyilvánvalóan egyre több segítségre van szükség, mivel ténylegesen nőttek a szükségletek. A leghatékonyabb stratégia a kormány számára a „szegények” számának csökkentéséhez ebben a megközelítésben az, ha csökkenti, és nem az, hogy növeli a Supplementary Benefit által megadott jövedelemszintet a segélynyújtáshoz. Ez azonban csak a legritkább esetekben tekinthető helyénvalónak.

A létminimum azonosítása a Supplementary Benefit-skálával egy sokkal általánosabb hagyományt követ. Az 1969-ben felállított jövedelemmegtartási lehetőségeket vizsgáló elnöki bizottság az Egyesült Államokban ezt nevezte a szegénység „politikai meghatározásának”. Ez egy olyan jövedelemszint, amelyet úgy tekinthetünk, mint amit a „társadalom valamelyest kötelezőnek érez mindenki számára biztosítani”. Úgy vélem, ez a megközelítés is alapvetően téves. Az a gond vele, hogy a segélyezés szintjének meghatározásában számtalan, a megadott, szegénységi nivónak tekintett, jövedelemszinten kívüli tényező is szerepet játszik. Az egyik, egyáltalán nem elhanyagolható tényező arra vonatkozik, hogy mi az, ami kivitelezhető a gyakorlatban. De

³ A Beckerman–Clark-számításban az emelkedés egyik fontos tényezője a létminimum kiigazítása a havi megélhetési költségeket kiszámítva.

az tény, hogy valamely specifikusan meghatározható depriváció megszüntetése – legyen ez akár éhezés is – az adott körülményeket figyelembe véve a gyakorlatban megoldhatatlan, nem azt jelenti, hogy ez a depriváció nem létezik. Attól, hogy nem tudunk mit tenni ellene, még szegénység a szegénység. Az állami segítségnyújtásról hozott különböző határozatokat továbbá – a gyakorlati lehetőségeken kívül – befolyásolják más kényszerek is, pl. a politikailag jelentős csoportok nyomásgyakorlása, a szegénység eliminálásán kívüli politikai célok (ilyen lehet az egyenlőtlenség csökkentésének kívánalma). Látható tehát, hogy a létminimum szintjének meghatározási kísérlete a segélyezési szintből kiindulva csapdákkal terhes dolog. Ha Mrs. Thatcher elhatározza ma, hogy az ország „nem engedheti meg magának” a Supplementary Benefit jelenlegi szintjét és a skálát ezért lejjebb kell szállítani, ez a döntés Nagy-Britanniában önmagában egyáltalán nem fogja csökkenteni a szegénységet (azáltal tehát, hogy a szegénységi küszöböt lejjebb szállítja, és így számszerűen kevesebb ember lesz, akinek ezen küszöb alatti a jövedelme).

4. Az abszolutista megközelítés lényege

Sem a különböző relativista nézőpontok, sem a szegénység „egyenlőtlenségi kérdésként” való tételzése, sem az ún. „politikai definíció” nem szolgál tehát megfelelő elméleti alappal ahhoz, hogy a szegénységet meghatározhasuk. Nézetem szerint létezik egy redukálhatatlan, abszolút lényegei eleme a szegénységnek. Ennek az abszolút lényegnek, ennek a központi elemnek egyik összetevője eléggé nyilvánvaló, még akkor is, ha a modern szakirodalom mindent megtesz azért, hogy elhanyagolja ezt a dolgot. Ha jelen van egy társadalomban az éhezés, éhínség van, olyankor nem számít, hogy milyen a relatív helyzet, hiszen nyilvánvaló, hogy van szegénység. Ebben az értelemben a relatív képnek – ha egyáltalán valamit is számít – hátrább kell sorolódnia a feltehetően domináló abszolutista megfontolás mögé. Gondolhatjuk ugyan azt, hogy az ilyen típusú szegénység – ebbe beleérthetjük az alultápláltságot is – egyszerűen irreleváns a gazdag országok számára, ez azonban empirikusan egyáltalán nem igazolható, még akkor sem, ha az ilyen típusú depriváció gyakorisága valóban kisebb ezekben az országokban.

Nem tűnik el az abszolutista szegénységsszemlélet akkor sem, ha az éhezéstről az életszínvonal más összetevőire fordítjuk figyelmünket. Az a tény, hogy vannak emberek, akiknek alacsonyabb az életszínvonaluk, mint másoknak, nyilvánvalóan azt igazolja, hogy létezik az egyenlőtlenség, de ez önmagában nem jelenti azt, hogy a szegénység is jelen van. Ezt csak akkor állíthatjuk, ha többet tudunk arról, hogy valójában milyen is ezeknek az embernek az életszínvonala, mit fed ez a fogalom, mi a tartalma a bizonyos szinten élvezett életnek. Meglehetősen abszurd lenne valakit szegénynek nevezni pusztán azért, mert naponta csak egyetlen Cadillacet vásárolhat, míg mások abban a közösségben mindennap akár kettőt is vehetnének. Az abszolút megközelítés nem hagyható ki a szegénységelméletekből.

A kísértés, hogy a szegénységet összességében mint relatív jelenséget

tekintsük, abból a tényből fakad, hogy bizonyos szükségletek abszolút mértékű kielégítése függhet az egyes ember többiekhez viszonyított relatív helyzetétől, hasonlóan a korábban említett esethez, amelyben a kellemesen üres tengerparti strandot élvező, példaként említett embernek abszolút kedvező a helyzete. Hiszen ennek az embernek az általános helyzete azon relatíve előnyös helyzettől függhet, amely az ismeretek mezőjében jön létre – hogy t. i. ismeri ezen eldugott tengerparti helyek hollétét és elérhetőségét. Ezt az elemet nagyon pontosan ragadta meg Adam Smith, amikor a szükségletek elméletéről írt a *The Wealth of Nations* című művében: Smith értelmezésében ahhoz, hogy egy tizennyolcadik századi angol ember elkerülje a szégyent, szüksége volt arra, hogy bőrcipőt birtokoljon. Lehetséges, hogy ez azért volt így, mert az akkori közösség tipikus tagjait jellemezte a bőrcipő, de a kérdéses személyeknek kevésbé volt szükségük a bőrcipőre azért, hogy kevésbé szégyenkezzenek, mint a többiek – Adam Smith még csak fel sem tette ezt a relatív kérdést –, hanem egyszerűen azért, hogy egyáltalán ne szégyenkezzenek, ez pedig egy abszolút kategória.

5. A képességek (capabilities) összevetése a javakkal (commodities), a jellemző tulajdonságokkal (characteristics) és a hasznossággal (utilities)

Érvelésemnek ezen a pontján egy valamelyest általánosabb kérdést vetnék fel, nevezetesen: mi a helyes fókusz az életszínvonal mérésének. Tanner Lecture kurzusomon (ezt 1979-ben tartottam a Stanford Egyetemen) és a Hennipman kurzusain (1982-ben az Amszterdami Egyetemen) megkíséreltem kifejtetni, hogy a helyes fókusz nem jelenti sem a javak (commodities), sem a tipikus jellemzők (characteristics) (Gorman és Lancaster használatának értelmében), sem a hasznosság (utility), hanem valami olyasmi, amit az ember egyéni, személyes képességének (capability) tartunk. Egy illusztráció jól láttatja a dolgot. Vegyünk egy biciklit. Ez természetesen egy áru, egy jószág (commodity). Számtalan jellemzője van (characteristics), de most csak egy bizonyos jellegzetességére koncentráljunk: nevezetesen, hogy ez egy közlekedési eszköz. Ha valaki birtokol egy kerékpárt, annak az embernek meglesz az a képessége (ability), hogy megtegyen olyan távolságokat, melyeket enélkül nem tehetne meg. Így a kerékpár azon tulajdonsága, hogy közlekedési eszköz, az embernek speciális lehetőséget nyújt. Így a kerékpárnak az a tulajdonsága, hogy közlekedési eszköz, az embert képessé teszi arra, hogy egy bizonyos utat megtegyen. Ez a képessége hasznára válhat valakinek, vagy egyszerűen boldoggá teheti aszerint, hogy szüksége van a szállítókapacitásra, vagy kellemesnek találja a biciklizést. Így nyomon követhető egy szekvencia, amely egy eszköztől (jelen esetben a biciklitől) valamilyen tulajdonsághoz (jelen esetben a transzportálásihoz), az alkalmazás lehetőségéhez (jelen esetben ez a helyváltoztatás), a hasznossághoz (jelen esetben a szállításhoz vagy a helyváltoztatás öröméhez) vezet.

Azzal érvelhetünk, hogy a harmadik kategória – a funkció lehetősége – az, amely a legközelebb visz minket az életszínvonal meghatározásához. Va-

lameley eszköz birtoklása vagy a hozzáférés lehetősége önmagában nem a megfelelő megközelítés, mivel nem mond semmit arról, hogy mit tehet ezzel a jószággal az ember. Lehet, hogy én nem tudom használni azt a kerékpárt, mivel – teszem azt – mozgásképtelen vagyok. Egy kerékpár vagy valami ehhez hasonló tulajdonságú eszköz birtoklása hozzáadhat valamit az életszínvonalamhoz, de ez önmagában nem méri, nem adja meg az életszínvonalat. Másrészt: míg a hasznosság a bicikli használatára vonatkozik, nem összpontosít magára a használat tényére, hanem inkább a használat mentális következményeire. Ha olyan vidám helyzetben vagyok, hogy élvezem az életemet, anélkül, hogy bárhová elmennék, boldogan megdobban a szívem, ha látok egy szívárványt az égen, kétségtelenül boldog ember vagyok, de ebből egyáltalán nem következik az, hogy magas az életszínvonalam. Lehet, hogy egy állandóan dohogó gazdag ember kevésbé boldog, mint egy elégedett paraszt, de biztos, hogy magasabb az életszínvonala, mint a parasztnak; az életszínvonal összehasonlítása nem azt jelenti, hogy a hasznos dolgokat hasonlítjuk össze. Ezért az életszínvonal legfontosabb alkotóelemének nem a javak birtoklását, vagy ezek jellemző tulajdonságait tekintjük, hanem azt a képességet (ability), hogy különböző dolgokat csináljunk a dolgok vagy tulajdonságaik használatával, és sokkal inkább ez a bizonyos képesség (ability), mint az erre adott mentális válasz – mondjuk a boldogság érzete – az, amely nézetünk szerint az életszínvonalat tükrözi.

6. A képességek mint abszolút, és az ezekhez szükséges eszközök mint relatív kategóriák

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az életszínvonal meghatározásához a képességekre, lehetőségekre kell figyelnünk (és úgy vélem, meglehetősen nyomós érvek szólnak emellett), akkor ebből néhány további dolog következik. Az egyik éppen az, hogy a szegénységről szóló elméletek alkotása során lényegében értelmét veszti az abszolút–relatív vita. Vállalva a túlegyszerűsítés kockázatát, állítanám, hogy a szegénység egy abszolút kategória a lehetőségek mezőjében, de igen gyakran relatív formát ölt a javak vagy tulajdonságok mezőjében.

Térjünk vissza Adam Smithhez. Idézett művében kifejti, hogy akkor adatik meg valakinek a szégyen elkerülésének lehetősége, akkor képes erre, ha meg tud felelni a konvencióknak.⁴ Az a jószág, amellyel a szégyent el lehetett kerülni, Smith példájában történetesen egy pár bőrcipő volt. Amikor mi egyre

⁴ Ennek a bizonyos képességnek, amelyet Adam Smith hangsúlyozott, nyilvánvalóan van egy igen erős pszichológiai összetevője, amely esetleg más, ugyancsak alapvetőnek tartott képességek tekintetében talán hiányzik. Pl. a jóltápláltság, a szabad mozgás, vagy a megfelelő lakáshoz jutás esetében. A képesség és a hasznosság közötti ellentét bizonyos értelemben talán kevésbé éles az olyan képességek esetében, amelyeknek van pszichológiai összetevője, még akkor is, ha lehetetlennek tűnik megragadni a különböző pszichológiai dimenziókat a hasznosság differenciálatlan metrikus mérésénél (érdektelen, vajon az öröm vagy a fájdalom, a választás vagy vágyteljesítés terminusaiban definiálva ezeket). Tulajdonképpen a boldogság képessége is csak egy bizonyos képességnek tekinthető és a hasznosságnak teret engedhetünk a képességek általános megközelítésén belül.

gazdagabb társadalmakat vizsgálunk, az ugyanilyen képesség felmutatásához – tehát a szegénytől való mentesüléshez – egyre több jószág szükséges. (...)

Ha tehát a javak mezőjében gondolkodunk, a szegénységtől azaz a meg-szegyenyüléstől úgy tudunk távol maradni, ha egy sor jószágot birtokolunk – és ezek a jószágok, valamint az előteremtésükhöz szükséges források azok, amelyek relatívak, ha a többiekkel egy sorba állítjuk magunkat. De ha ma-gukat az egyéni képességeket vesszük szemügyre – az életszínvonalat köz-vetlenül meghatározó tényezőket, az előzőek értelmében –, a szegénységtől mentes életnek van egy abszolút kívánalma ezen a téren, és ez nem más, mint hogy elkerüljük a megszegyenyülést. Nem annyira a másokkal azonos mértékű szegyenben akarunk osztozni, hanem azt akarjuk, hogy ne szegye-nüljünk meg, abszolút értelemben.

Ha a fentiek fényében vizsgáljuk a szegénységelméletek problémáját, nincs ellentét a redukálhatatlan abszolutista tartalmú elemek mellett kardos-kodók (akik a képességekkel mérik az életszínvonalat) és a „mindenekfölötti relativizmus” hívei között – akikhez Peter Townsend is tartozik –, ha az utóbbi elméletet úgy interpretáljuk, hogy az a javakra és a forrásokra vonat-kozik. Townsend akkor nyúl rossz helyre, amikor az abszolút szükségletek tarthatatlanságáról beszél. Természetes, hogy az egyes szükségletek változ-hatnak az egyik társadalmi formációról a másikra, de az ebben az összefüg-gésben tárgyalt tipikus esetek különböző javakról és a források olyan maga-sabb valódi értékéről szólnak, amelyek ugyanazon általános szükségletek ki-elégítését szolgálják. Amikor Townsend becslést ad azokról a forrásokról, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valaki képes legyen „részt venni a közös-ség életében”, tulajdonképpen azokat a különböző forrásigényeket mérlegeli, amelyek szükségesek ugyanazon abszolút szükséglet kielégítéséhez.

Egy szegényebb közösségben azok a források vagy jószágok, amelyek ahhoz szükségesek, hogy valaki a közösség szokásos életében részt vegyen, valóban nagyon csekélyek lehetnek. Egy ilyen közösségben a szegénységgel kapcsolatos felfogás mindössze az élelmiszerszükségleteket, valamelyes ru-házatot, fedelet és a betegségektől való mentességet jelenti. Ez Charles Booth vagy Seebohm Rowntree tizenkilencedik századi Londonja vagy Yorkja, és a mai – mondjuk – India. A fizikai szükségletek itt fontosabbak a közösségi életben való részvételnél – az utóbbiakra összpontosít Townsend. A társa-dalomfejlődés ezen fázisában a táplálkozási és egyéb fizikai szükségletek a közösségi részvételnél sokkal fontosabb helyet foglalnak el az életszínvonal meghatározásában, ez azért is lehetséges, mert a közösségi életben igen könnyű és természetes a részvétel. Egy gazdagabb országban azonban, ahol a táplálkozási és az egyéb fizikai szükségletek (mint a ruházkodásé, amely a klimatikus viszonyoktól védelmezi) kielégítése általában már megvalósult, ám a közösségi részvétel – bár ez egyáltalán nem jelent más dolgot a lehe-tőségek mezőjében – sokkal magasabb követelményeket állít az emberek elé a javak és az ezekhez szükséges források tekintetében. A relatív depriváció ebben az esetben nem más, mint egy viszonylagos sikertelenség (failure) a jószágok vagy a források megszerzésének területén – amelynek az a hatása, hogy az egyéni képességek terén abszolút depriváció keletkezik.

Az azonos abszolút szükségletek kielégítéséhez szükséges javak mennyi-

sége nem csupán akkor eltérő, ha valaki el akarja kerülni a megszegyenülést, mert valamilyen egyszerű, mindennapinak tűnő kíváncsiságnak nem tud megfelelni, vagy az adott közösség életében részt venni, de számos egyéb szükséglet is ide tartozik. Theo Cooper írja egy sajnálatos módon publikálatlan munkájában (Cooper 1971), hogy Nyugat-Európában és Észak-Amerikában egy iskolás gyerek, akinek nincs otthon televíziója, nem lesz képes együtt haladni a társaival. Ha valóban ez a helyzet, egy ilyen helyzetű gyerek Írországban vagy Nagy-Britanniában nyilvánvalóan hátrányba kerül a társaival szemben – alacsonyabb az életszínvonala –, ebben a vonatkozásban szemben áll egy másik gyerekkel, mondjuk egy tanzániaival, akinek szintén nincs televízió az otthonában. Ez nem azért van, mert a brit vagy az ír egy vandonatúj szükségletet produkált, hanem azért, mert ugyanazon szükséglet kielégítéséhez – azaz az oktatási szükségletéhez – a brit vagy ír gyereknek több eszközre van szüksége, mint a tasmán gyereknek. Természetesen a brit gyerek jobban, magasabb szinten elégítheti ki szükségleteit a televízióval, mint a tasmán nélkül – nem erről beszélek. A tény az, hogy a televízió a brit gyereknek az iskoláztatáshoz szükséges, olyasféle eszköz, amely nem feltétlenül szükséges a tasmának.

Ehhez hasonlóan egy olyan társadalomban, ahol a legtöbb családnak van autója, a tömegközlekedés fejlesztését többnyire eléggé elhanyagolják, így az autó nélküli család abszolút szegény lehet, nem úgy, mint a hasonló, autó nélküli család egy szegényebb társadalomban. Egy másik példa: a hűtőszekrények és mélyhűtők széles körű elterjedése magával hozhatja az élelmiszerkereskedelem szerkezetének változását, ami azzal jár, hogy nehezebb lesz az életük azoknak, akik nem rendelkeznek a fenti eszközökkel.

Természetesen nem az a véleményem, hogy nincs különbség a gazdag és a szegény országok életszínvonalában. Óriási különbségek vannak a legalapvetőbb dolgok elérhetőségében, pl. az ételmezési szükségletek kielégítésében, az egészségben, a lakhatásban, a ruházatban, az utazási lehetőségekben, az oktatásban. De míg az előbbi dolgokban az egyéni képességek, illetve lehetőségek megvalósulásához szükséges eszközök nem túlságosan változnak egyik közösségtől a másikig, vannak olyanok, amelyek megvalósulása hihetetlenül nagy különbségeket jelent. A szegénytől mentes életre való képesség, amelyet Adam Smith hangsúlyoz, vagy a Peter Townsend által képviselt elmélet, mely szerint az embernek képesnek kell lennie arra, hogy részt vegyen a közösség életében, vagy a John Rawls képviselte önbecsülés elérésére, mind olyan egyéni képességek, melyek elérése igen erősen eltérő forrásigényt fed.⁵ És ahogyan az már történni szokott, a fenti egyéni képességeket tartalommal megtöltő forrásigények megnőnek egy ország általános gazdagodásával, így tehát a relativista szemlélet kézenfekvőnek fog látszani, még akkor is, ha az abszolutista szegénységelmélet alapján áll, az egyéni képességek és a depriváció fogalmait használja.

Talán érdemes megjegyezni, hogy a származtatott (derived) relativizmus nem okoz olyasfajta nehézségeket, mint a korábban tárgyalt, mindenekelőtti

⁵ Az oktatás talán átmeneti eset, ahol a forráskülönbségek fontosak ugyan, de talán nem annyira végtelenen, mint más esetekben, amelyeknek erősebb a szociálpszichológiai vonatkozása.

relativizmus erőltetése, amely a szegénységet „egyenlőtlenségi kérdésként” kezeli. Amikor a hollandok azon a bizonyos éhínséges télen, 1944–45-ben hirtelen igen nehéz körülmények között találták magukat, a szükséges javak iránti igényeik nem csökkentek azonnal olyan mértékben, hogy ne érezték volna a szegénység harapásait, ahogyan ezt a szigorúan vett relativista álláspont elvárhatná. Bár a javak iránti igény érzékeny a bőségre és a közösség befolyására általánosságban, ez a viszony azonban nem képes azonnal változni, és nem jelent olyan egyenes függvénykapcsolatot sem, amelyet az átlagjövedelmet vagy a jövedelemeloszlás Lorenz-görbéjét meghatározva egyszerűen le lehetne írni. A közösségi sztenderdnek való megfelelés pedig még ennél is bonyolultabb folyamat.

7. Elemi javak és változó igények egy-egy közösségen belül, illetve közösségek között

Szükségem tartom, hogy a személyes előnyök és a társadalmi szegénység fogalmairól ily módon gondolkozván egy általános filozófiai megjegyzést tegyek. A szegénységgel foglalkozó szakirodalom filozófiai szempontú áttekintésében nagy segítségemre volt John Rawls nagy ívű elemzése a társadalmi igazságosságról. Az egyik dolog, amelyben Rawls érvelése nagymértékben különbözik a haszonelvű elméletektől (pl. az utilitarizmustól) az, hogy inkább az „elemi javakra” összpontosít, mint arra, hogy a haszonelvűség szempontjából ítélje meg, hogy valakinek előnyös-e valamilyen helyzet. A mi fő szempontunk, az egyéni képesség (capability) középpontba állításával eltérő álláspontot képviselünk mind az utilitarista megközelítéstől, mind a Rawls-féle, az elemi javakról mint ilyenekről szóló elképzeléstől, bár a képességekkel kapcsolatos megközelítést nagyban befolyásolta Rawls morális alapon végezett elemzése. Ha összehasonlításokat teszünk, igen eltérő eredményekhez jutunk attól függően, hogy a képességek vagy a hasznosság mezőjében (az utilitáriánusokat követve), illetőleg a javak, esetleg az elemi javak mezőjében (még akkor is, ha ez olyan szélesen értelmeződik, mint Rawlsnál) végezzük az összevetéseket. A mi megközelítésünkben azokat a változókat mérjük, amelyek azon tényezőkre összpontosítanak, amelyek pl. a táplálkozási igényeket kielégítik, és nem arra az öröme, amely ezek kielégítésével jár (mint az utilitaristák), sem pedig a jövedelemre, esetleg az étel mennyiségére, amely szükséges a táplálkozási igények kielégítéséhez (mint a Rawls-féle elmélet követői). A képességekre fókuszáló megközelítés inkább az önbecsülés szükségletének kielégítését szolgálja, mint akár azt az örömet, amelyet az önbecsülés jelent, vagy mint amit Rawls mond, hogy „az önbecsülés társadalmi alapját” vizsgálná.⁶ A képességeket vizsgáló megközelítés ugyanolyan erősen különbözik a hagyományos haszonelvűségen alapulótól, mint a Rawls-féle, de mindig az emberi lényekre koncentrálnak, eb-

⁶ Megjegyzendő azonban, hogy Rawls nem dönti el, hogy az „önbecsülés alapjai” az elemi javak legyenek-e (ez konzisztens lenne azzal, ha a jövedelmeket elemi javaknak tekintené), vagy az „önbecsülést” önmagában elemi jónak tekintse, amely közelebb van a képességekkel kapcsolatos gondolatmenetünkhöz.

ben az esetben képességeikre, lehetőségeikre – inkább, mint a jövedelmekre, javakra vagy a jellemzőkre.

(...)

A képesség szerinti megközelítést úgy is tekinthetjük, mint a Rawls-féle nézőpont egyik lehetséges kiterjesztését.

Ez a kiterjesztés egy lényegi gyakorlati különbséggel is együtt jár. Nem csupán azért, mert az egyéni képességek megszerzésére szolgáló eszközigeny többnyire nagyon eltérő az egyes közösségek között, de azért is, mert nagyok a különbségek egy adott országon vagy közösségen belül abban, hogy milyen módon járják be az utat a javak birtoklásától az egyéni képességekig.

(...)

Az országon belüli vagy közösségeken belüli különbségek nagyon fontosak lehetnek még a gazdag országokban is, és még azokban is, ahol viszonylag homogén a népesség. Ez azért van, mert vannak más, jelentős hatású változók, pl. az életkor szerintiék. Ebben az összefüggésben fontos az a tény, hogy azon emberek nagy része, akik a gazdagabb országokban szegénynek számítanak, egyben idősek vagy valamilyen szempontból hátrányos helyzetűek is. Ha valaki nem tud megfelelő jövedelemre szert tenni, ez gyakran valamilyen fizikailag kedvezőtlen helyzettel jár együtt, és ez a hátrányos helyzet szorosan összefügg azzal, hogy nem tudja a rendelkezésre álló javakat egyéni képességekké átváltani. Míg a táplálékigeny nem változik jelentősen a korrál vagy valamilyen sérüléssel, az a forrásszükséglet, amely – mondjuk – a helyváltoztatáshoz vagy a közösség életében való aktív részvételhez szükséges, sokkal nagyobb lehet az idősek vagy a rokkantak esetében. Ha az abszolút képességekre összpontosítunk, kiderül, hogy ezek a közösségen belül meglehetősen nagy variációkat mutatnak a javak területén, sokkal komolyabbakat, mint a tipikus relativista teória alapján leírt különbségek közötti változók.

Bár nem egyszerű feladat, hogy ezeket a közösségen belüli változókat teljes mértékben figyelembe vegyük a szegénység gyakorlati tanulmányozása során, mégis fontos, hogy legalább elméletileg világosan lássunk a kérdésben, és hosszú távon több érzékeny gyakorlati mérési módszert keressünk. Azt gondolom, a helyes irány az lenne, ha be lehetne vezetni valamilyen jövedelemsúlyozási módszert, ahol „jövedelmi” egységekkel számolhatnánk, amelyek arra vonatoznának, hogy miként befolyásolják ezek a képességeket, nem pedig a javak megszerzését. Meggyőződésem, hogy ez lehet a legígéretesebb kutatási irány.

(...)

9. Záró megjegyzések

Néhány záró megjegyzéssel foglalom össze a tanulmányomat. Először: kifejtettem, hogy annak ellenére, hogy a szegénység relatív szemlélete egyre elfogadottabbá vált az abszolúttal szemben, nagyon is helyénvaló az abszolútista megközelítés. Az ellentét az abszolút vs. relatív szegénységelméletek

között feloldódna, ha világosabb lenne az a mező (pl. a jószágok, jövedelmek vagy képességek), amelyen az adott elmélet alapul.

Másodszor: azt hangsúlyoztam, hogy a szegénység abszolutista megközelítése szoros kapcsolatban van az egyéni képességekkel. Ez a fogalom elkülönül egyfelől a javaktól, ezek tulajdonságaitól, másrésztől a hasznosságuktól. A képességekre koncentráló megközelítésemben osztom John Rawls nézeteit abban, hogy ez az elmélet elutasítja az utilitáriusok kizárólag a hasznosságot figyelembe vevő elméletét, de különbözik Rawlstól abban, hogy az elemi javakra nem mint a birtokolt javak jellemzőire, hanem mint az egyének képességeire összpontosít.

Harmadszor: azt állítom, hogy az abszolutista megközelítés a képességek mezőjében átfordul egy relatív megközelítésbe a jószágok, források és jövedelmek területén, amikor is az egyes lényeges képességekkel foglalkozik, mint amilyen a szégyenteljes helyzetek elkerülése, ha a társadalmi elvárásoknak nem felelne meg valaki, vagy a társas tevékenységben való részvétel, az önbecsülés megtartása.

Negyedszer: mivel a szegénység megszüntetése nem az egyedüli célja a szociálpolitikának és az egyenlőtlenség megszüntetésének is megvan a saját helye, a szegénység abszolutista megközelítése nem keveredhet össze azzal, hogy valaki az egyenlőtlenséggel mint olyannal kapcsolatban semleges nézőpontot foglal el. Míg a szegénységet lehet úgy tekinteni, mint egy olyan fajta hiányosságot, amikor valaki nem éri el a képességeinek valamilyen abszolút szintjét, a képességek egyenlőtlenségének kérdése is fontos – a kérdés saját jogán – a politika számára.

Ötödször: bár sok szó esik az országok közötti és a közösségek közötti különbségekről a szegénységelméletek megalkotása során, az egyes országokon vagy közösségeken belüli különbségekre sokkal kisebb figyelem jut, pedig ezekre jobban kellene figyelniük, a személyiségjegyek különbségei miatt, amelyek a javakat egyéni képességekkel konvertálják. Ez különösen azért fontos, mert a szegénység gyakran társul olyan hátrányokkal, amelyek a korról vagy különféle sérülésekkel kapcsolatosak. Ezt a problémát talán úgy lehetne kezelni, ha valamiféle jövedelemhatékonysági egységekben gondolkoznánk, amelyek inkább a képességeket befolyásolják, mint a javak vagy szolgáltatások megszerzését.

Végezetül: azzal érveltem, hogy a különböző axiómák ésszerűsége, a szegénység aggregált mérőszámai függenek (néha rejtetten, de mindenképpen eddig fel nem derítetten) attól, hogy alapvetően az abszolutista vagy a relativista megközelítést fogadták el a kutatók. Ám ennek fontos gyakorlati következményei is vannak a választott statisztikai mérési módszerek tekintetében. Fontos tudni, a szegény relatíve szegény-e, vagy a fogalom mélyebb értelmében abszolút módon deprivált-e. Ez ugyanis nem mindegy.

Fordította: Pik Katalin